

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشکده امام خمینی (ره) و انقلاب اسلامی

رساله برای دریافت درجه دکتری در رشته عرفان اسلامی و اندیشه امام خمینی (س)

عنوان:

نظام‌مندی اخلاق عرفانی

و بررسی مقایسه‌ای عطار نیشابوری و امام خمینی

استاد راهنما: جناب آقای دکتر سید محمود یوسف‌ثانی

استاد مشاور (۱): سرکار خانم دکتر فاطمه طباطبایی

استاد مشاور (۲): جناب آقای دکتر علی‌اکبر عبدالآبادی

پژوهشگر: حسن مهدی‌پور

تیر ۱۳۹۲

کلیه حقوق مادی و معنوی این رساله متعلق به پژوهشکده می‌باشد.
چاپ رساله و استخراج مقاله از آن باید به نام پژوهشکده، با تأیید استاد راهنما و با مجوز معاونت پژوهشی باشد.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم

این رساله محصول همراهی و همدلی و صبوری همسر عزیز و مهربانم است و بی‌او اتمام آن ممکن نبود؛ وی در تمام لحظات پژوهش و نگارش رساله در کنارم بود و حضور پررنگ‌اش برایم قوت قلب و مایه آرامش بود و در پیشبرد کارم نیروی مضاعف به من می‌داد و از این رو، در انجام این رساله سهیم است. صرفاً برای حق‌شناسی و به‌عنوان هدیه‌ای ناچیز همراه رساله‌ام را به او تقدیم می‌کنم.

هم‌چنین، این رساله‌ام را به پدر و مادر پر مهر و محبتم تقدیم می‌کنم که برای بالیدنم زحمات زیادی کشیدند و در تمام مراحل زندگی‌ام خود را مدیون و مرهون دلسوزی‌ها، توصیه‌ها و حمایت‌های گرمشان می‌دانم و همیشه یکی از اهداف‌ام این بوده است که لبخندی از رضایت بر لبانشان بنشانم. و نیز بر خود لازم می‌دانم حق‌شناس دو برادر بزرگ خود باشم که در تمام مراحل تحصیلی‌ام از هیچ کمکی به من دریغ نکرده‌اند و از این حیث اگر توفیقی داشته‌ام مدیون آنها هستم. این رساله را صرفاً برای قدرشناسی به آنها هم تقدیم می‌کنم.

تقدیر و تشکر

از مهم‌ترین وظایف اخلاقی هر انسانی ابراز احساس حق‌شناسی و قدرشناسی از کسانی است که در نیل به اهدافش او را راهنما و یاریگر بودند. از این رو اخلاقاً موظفم از اساتیدی که مرا در انجام این رساله با راهنمایی‌ها، مشاوره‌ها، نکته‌سنجی‌های دقیق و علمی و نظرات اصلاحی خود یاری رساندند و خود، آنها را متخلّق به اخلاق شناخته‌ام و گفتار و کردار اخلاقی‌شان برای من پندآموز بوده است، تشکر کنم و برای همه آن بزرگواران از خداوند مَنان طول عمر همراه با سلامتی و توفیقات الهی به‌ویژه در عرصه علمی مسئلت دارم. از جناب آقای دکتر سید محمود یوسف ثانی در مقام استاد راهنمای اینجانب بسیار سپاسگزارم که با حوصله و صبوری تمام و با دقت‌نظرهای دقیق و موشکافانه‌شان من را در انجام این رساله حجیم راهنمایی کردند و با آموختن مطالب علمی بسیاری افق فکری من را درباره کار پژوهشی عمیق‌تر ساختند. قدردان سرکار خانم دکتر فاطمه طباطبایی هستم که در مقام مشاور اینجانب با وقار و متانت همیشگی‌شان در رفع ابهاماتی که در برخی مباحث به‌ویژه درباره اندیشه‌های عرفانی امام خمینی (س) برای بنده پیش می‌آمد نکاتی را متذکر می‌شدند. حق‌شناس مشاور دیگر خود جناب آقای دکتر علی‌اکبر عبدالآبادی هستم که با تواضع و فروتنی برای هر چه بهتر شدن رساله بنده نظرات سازنده‌ای را ایفاد می‌فرمودند و تشویق‌های ایشان مایه دلگرمی اینجانب بود. از اساتید ناظر محترم آقایان حجت الاسلام و المسلمین حسین مستوفی، دکتر مسعود صادقی، دکتر مجید ملایوسفی و دکتر محمدصادق زاهدی برای تقبل داوری این رساله سپاسگزارم که با نظرات اصلاحی‌شان در رفع نواقص آن یاریگر بنده بودند. هم‌چنین، در اینجا شایسته است از مساعدت‌های بی‌شایبه استاد فرهیخته جناب آقای مصطفی ملکیان یاد کرده و احساس تشکر و قدردانی خود را درباره ایشان ابراز کنم که طرح اصلی این رساله از ایشان بوده است و بی‌هیچ چشمداشت و متنی به بنده اجازه دادند تا جلساتی را برای تبیین موضوعات مرتبط با این طرح و پاسخ به سوالات پیش‌آمده درباره آن مصدّع اوقات شریفشان باشم و بدین‌گونه فرصتی بسیار گران‌قیمت در اختیارم قرار دادند تا از محضرشان هم از لحاظ علمی و هم از لحاظ اخلاقی بهره‌مند شوم.

باسمه تعالی

صور تجلسه دفاع از رساله دکتری

با حمد و سپاس به درگاه خداوند متعال و با استعانت از حضرت ولیعصر (عج) و با درود و سلام به روان پاک حضرت امام خمینی (ره) جلسه دفاع از رساله دکتری آقای حسن مهدی پور میری دانشجوی رشته عرفان اسلامی و اندیشه امام خمینی (ره) تحت عنوان: «نظام مندی اخلاق عرفانی و بررسی مقایسه‌ای عطار نیشابوری و امام خمینی (ره)» در تاریخ ۱۳۹۲/۴/۱۸ با حضور هیأت داوران در پژوهشکده امام خمینی (ره) برگزار گردید و به موجب این نامه دفاع از رساله دکتری، ارزشیابی هیأت داوران به شرح زیر تعیین گردید:

قبول با درجه امتیاز: ۱۹/۴۰
قبول مشروط با درجه: (با اصلاح) امتیاز:
شرح اصلاحات مورد نیاز:

توضیح: بنا به مصوبه کمیسیون آموزش و پژوهش پژوهشکده اعتبار پایان نامه‌ها به شرح زیر می‌گردد:
الف) قابل قبول ۱۵ به بالا

۱- قبول با درجه عالی ۱۸-۲۰ ۲- قبول با درجه بسیار خوب ۱۸-۱۸۹۹ ۳- قبول با درجه خوب ۱۷-۱۷۱۹
ب) غیر قابل قبول کمتر از ۱۵

اعضای هیأت داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	امضاء
۱- استاد راهنما	جناب آقای دکتر سید محمود یوسف ثانی	استاد	
۲- استاد مشاور:	سرکار خانم دکتر فاطمه طباطبایی	استاد	
۳- استاد مشاور:	جناب آقای دکتر علی اکبر عبدل‌آبادی	استاد	
۴- استاد داور:	جناب آقای دکتر محمد صادق زاهدی	استاد	
۵- استاد داور:	جناب آقای دکتر مسعود صادقی	استاد	
۶- استاد داور:	جناب آقای دکتر مجید ملا یوسفی	استاد	
۷- استاد داور:	حضرت حجت الاسلام و المسلمین حسین مستوفی	استاد	

مدير گروه آموزشی
مدير تحصيلات تکمیلی
مدير تحصيلات تکمیلی
تهران: خیابان فردوسی شمالی، ابتدای خیابان شهید تقوی (کوشک) پلاک ۵۲، تلفن ۰۲-۶۶۷۲۲۰۹۰ و ۰۷-۶۶۷۲۲۰۴۴-۶۶۷۲۲۰۸۲۵
وبسایت اینترنتی: www.ri-khomeini.com پست الکترونیک: info@ri-khomeini.com صندوق پستی: ۱۱۴۵۵-۱۳۷ گ. پستی: ۱۱۴۵۵-۹۳۳۸

پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی

مقطع تحصیلی: دکتری
رشته تحصیلی: عرفان اسلامی و اندیشه‌های امام خمینی (س)
عنوان رساله: نظام‌مندی اخلاق عرفانی و بررسی مقایسه‌ای عطار نیشابوری و امام خمینی (س)
نام و نام خانوادگی دانشجو: حسن مهدی‌پور
استاد راهنما: جناب آقای دکتر سید محمود یوسف ثانی
استاد مشاور اول: سرکار خانم دکتر فاطمه طباطبایی
استاد مشاور دوم: جناب آقای دکتر علی‌اکبر عبدالآبادی
تاریخ شروع رساله: اردیبهشت ۱۳۹۰
تاریخ اتمام رساله: تیر ۱۳۹۲
چکیده:
<p>موضوع پژوهش حاضر نظام‌مندی اخلاق عرفانی است و سعی بر این است تا نشان داده شود می‌توان اخلاق عرفانی را، به‌عنوان قسمی از اخلاق هنجاری، که مشتمل بر مجموعه‌ای از توصیه‌های اخلاقی یا فضایل و رذایل است بر اساس روش پیشنهادی در این پژوهش نظام‌مند کرد. این روش عبارت است از دسته‌بندی و نظام‌مندسازی فضایل یا رذایل اخلاق عرفانی بر اساس روابط چهارگانه انسان یعنی رابطه انسان با خدا، انسان با خود، انسان با انسان‌های دیگر و انسان با سایر موجودات و ساحات پنج‌گانه انسان یعنی ساحت عقیدتی، ساحت احساسی و عاطفی، ساحت ارادی، ساحت گفتاری و ساحت کرداری که با قرار گرفتن فضایل یا رذایل ساحات پنج‌گانه در ذیل هر یک از روابط چهارگانه نظام بیست قسمی از فضایل و رذایل را تشکیل می‌دهد. مراد از نظام‌مندی، رابطه علی و معلولی یا نظام طولی میان فضایل یا رذایل اخلاقی است و هم‌چنین بیان این مطلب است که فضایل یا رذایل کدام‌یک از روابط چهارگانه و ساحات پنج‌گانه بر سایر روابط و ساحات تقدم دارد و بنیادی‌ترین فضیلت در میان فضایل و بنیادی‌ترین رذیلت در میان رذایل چیست. در این پژوهش روش مذکور به‌عنوان نمونه برای نظام‌مندسازی و بیان نظام‌مندی اخلاق عرفانی عطار و امام به‌کار رفته است که می‌توان آن‌را به کل اخلاق عرفانی تعمیم داد. بر اساس این روش نشان خواهیم داد علاوه بر نظام‌مندی اخلاق عرفانی عطار و امام، بنیادی‌ترین فضیلت از نظر عطار عشق و از نظر امام ایمان است و بنیادی‌ترین رذیلت از نظر عطار انانیت و از نظر امام شرک است. بدین ترتیب، در اخلاق عرفانی عطار و امام بر حسب ساحات پنج‌گانه، از حیث فضایل، ساحت احساس بر سایر ساحات و از حیث رذایل ساحت عقیدتی بر سایر ساحات تقدم دارد. بر حسب روابط چهارگانه نیز، از حیث فضایل در هر دو نظام اخلاقی رابطه انسان با خدا بر سایر روابط تقدم دارد، ولی از حیث رذایل در اخلاق عرفانی عطار رابطه انسان با خود و در اخلاق عرفانی امام رابطه انسان با خدا بر سایر روابط مقدم است. هم‌چنین، بررسی مجموعه فضایل و رذایل در هر دو نظام اخلاقی نشان می‌دهد بیشترین فضایل و رذایل در درجه اول به ساحت احساس و در درجه دوم به ساحت عقیدتی تعلق دارد. علاوه بر نظام‌مندی اخلاق عرفانی، به‌عنوان مقدمه موضوع اصلی این پژوهش، به مبانی خداشناختی و انسان‌شناختی اخلاق عرفانی عطار و امام هم پرداختیم. در مبانی خداشناختی این موضوع بررسی می‌شود که چون اخلاق عرفانی اصالتاً ناظر به ارتباط انسان با خداست، با چه تصویری از خدا رابطه اخلاقی امکان‌پذیر است. در مبانی انسان‌شناختی نیز به پنج موضوع حقیقت انسان و مراتب او، طبیعت اخلاقی انسان، تغییر و تربیت‌پذیری انسان، کمال و سعادت انسان و طریق تحصیل آن و جبر و اختیار می‌پردازیم.</p> <p>کلیدواژه‌ها: اخلاق عرفانی، فضایل و رذایل، نظام‌مندی، روابط چهارگانه، ساحات پنج‌گانه، مبانی خداشناختی، مبانی انسان‌شناختی.</p>

Imām khumīnī & Islamic Republic Research Institute

Degree: PHD
Field of study: Islamic Mysticism
Subject of Thesis: The Systematized of Mystical Ethics and Comparative Study Attār Nīshāborī and Imām Khumīnī
Name/Surname of student: Hasan Mehdipor
Supervisor: Dr. seyed Mahmoud Yusof Sani
Advisor (1): Dr. Fatemeh Tabatabaee
Advisor (2): Dr. Ali Akbar Abdolabadi
Thesis started on: May 2011
Thesis finished on: July 2013
Abstract: <p>The Subject matter of the present research is systematized of mystical ethics, and it has been tried to show the possibility of systematizing mystical ethics, as part of normative ethics which is including of ethical prescription or virtues and vices, on the basis of proposed method. The proposed method comprising categorizing and systematization of mystical virtues and vices based on man quadruple relations including man relation with God, with himself, with other men and with other creatures, and on man quintuple dimensions which are cognitive, sentimental, volitional, speaking as well as conductive. A twenty-part-system of virtues and vices would be formed by putting virtues and vices of the quintuple dimensions under the each quadruple relation. Systematizing means causality or vertical order within mystical virtues and vices and going through two questions: which virtues or vices of the quadruple relations and quintuple dimensions are preceded on the other relations or dimensions, and then what is the most fundamental virtue and vice among virtues and vices. The said method has been applied by the present research as a sample for systematizing and explaining the systematized mystical ethics of Attār and Imām khumīnī, which could be popularized to all mystical ethics. It would be concluded that, based on this method, beside Attār and Imām systematized mystical ethics, Attār believes love and selfishness are the most fundamental virtues and vices, and faith and polytheism are the most fundamental virtues and vices according to Imām. As such, in the mystical ethics of Attār and Imām based on the quintuple dimensions, sentimental and cognitive are preceded on other dimensions in terms of virtues and vices. On the basis of quadruple relations in both mystical systems, man relations with God is preceded on other relations in terms of virtues, but Attār believes man relations with himself, and Imām think man relations with God are preceded on others when it goes to vices. Furthermore, assessing all virtues and vices in both mystical systems shows that most virtues and vices go to sentimental at first stage, and then belong to cognitive. Beside to systematize of mystical ethics as the introduction part of this research, theological and anthropological principle of the Attār and Imām mystical systems would be discussed too. The basic discussion of the theological part is going to this question that since mystical ethics is basically formed by the relation of Man with God, therefore which perception of God's ethical relation could be possible. And in anthropological principle five issues are discussed including reality of human and his dimensions, ethical nature of human, changeableness and training of human, changeableness and training of human as well as predestination and free will.</p> <p>Key words: mystical ethics, virtues and vices, systematizing, quintuple dimensions, quintuple dimensions, theological and anthropological principle.</p>

معهد بحوث الامام الخميني (س) و الثورة الاسلامية

المرحلة الدراسية: الدكتوراه الاختصاصية
الفرع الدراسي: العرفان الاسلامي و أفكار الامام الخميني (س)
عنوان الرسالة: تنسيق الاخلاق العرفاني و التحقيق المقارن بين العطار النيشابوري و الامام الخميني (س)
الاسم و الاسم العالي للطالب: حسن مهدي يور
الاستاد المرشد: سماحة الدكتور السيد محمود يوسف ثاني
الاستاد المساعد الاول: سماحة الدكتورة فاطمة طباطبائي
استاد المساعد الثاني: سماحة الدكتور علي أكبر عبدلآبادي
تاريخ البدء الاطروحة: جمادى الاول ١٤٣٢
تاريخ الاختتام بكتابة الاطروحة: شعبان ١٤٣٤
الملخص:
<p>موضوع هذه الدراسة هو تنسيق الاخلاق العرفاني و كان الجهد على ان يظهر امكان تنسيق الاخلاق العرفاني كقسم من الاخلاق المنهجى و الذى مولف على مجموعه من الوصايا الاخلاقية او الفضائل و الرذائل، على اساس الاسلوب المقترح فى هذه الدراسة. هذا الاسلوب هو التصنيف و التنسيق لفضائل الاخلاق العرفاني او رذائله على اساس العلاقات الاربع للانسان اى العلاقة مع الله و مع نفسه و مع الآخرين و مع البيئه حوله او الكائنات الاخرى، و على اساس ساحات الانسان الخمس اى ساحه الاعتقاد و ساحه الاحساس و ساحه الاراده و ساحه الكلام و ساحه العمل. و يجعل الفضائل او الرذائل التى تتعلق بالساحات الخمس هذه تحت كل من العلاقات الاربع تلك، سيتشكل نظام ذوعشرين قسما من الفضائل و الرذائل. ان القصد هنا من التنسيق هو الصلة العلية و المعلوليه بين الفضائل او الرذائل الاخلاقية و كذلك تقرير هذا الموضوع ان الفضائل و الرذائل المربوطه لاي من العلاقات الاربع و الساحات الخمس تتقدم على الفضائل و الرذائل لسائر العلاقات و الساحات، و ايه فضيله بين الفضائل و ايه رذيله بين الرذائل هى احكم جذرا. فى هذه الدراسة استخدم الاسلوب المذكور ك نموذج لتنسيق الاخلاق العرفاني المتعلق بالعطار و الامام الخميني و تقرير تنسيقه و الذى يمكن تعميمه الى الاخلاق العرفاني باسرها. على اساس هذا الاسلوب سنبدى فضلا عن تنسيق الاخلاق العرفاني للعطار و الامام ان احكم فضيله جذرا من وجهه نظر العطار هى الحب لله و من وجهه نظر الامام هى الايمان بالله و ان احكم رذيله جذرا من وجهه نظر العطار هى الانانيه و من وجهه نظر الامام هى الشرك. لهذا، فى الاخلاق العرفاني للعطار و الامام على حسب الساحات الخمس، تتقدم ساحه الاحساس على سائر الساحات فى مضمار الفضائل و تتقدم ساحه الاعتقاد على سائر الساحات فى مضمار الرذائل. حسب العلاقات الاربع ايضا فى النظامين الاخلاقيين كليهما تتقدم علاقه الانسان مع الله على سائر العلاقات فى مضمار الفضائل، ولكنه فى مضمار الرذائل تتقدم علاقه الانسان مع نفسه على سائر العلاقات فى الاخلاق العرفاني للعطار و علاقه الانسان مع الله فى الاخلاق العرفاني للامام. كذلك دراسته مجموعه الفضائل و الرذائل فى النظامين الاخلاقيين كليهما تظهر ان اكثر الفضائل و الرذائل تتعلق فى الدرجه الاولى الى ساحه الاحساس و فى الدرجه الثانيه الى ساحه الاعتقاد. كذلك تطرقنا فضلا عن تنسيق الاخلاق العرفاني الى تقرير الاسس لمعرفة الله و معرفه الانسان المتعلقه الى الاخلاق العرفاني للعطار و الامام. فى الاسس لمعرفة الله باحثنا هذا الموضوع انه بما ان الاخلاق العرفاني ناظر الى علاقه الانسان مع الله اصله، باى تصور من الله يمكن علاقه الاخلاقية. فى الاسس لمعرفة الانسان ايضا تطرقنا الى خمسة مواضيع و هى: حقيقه الانسان و مراتبها، ماهيه الانسان الاخلاقية، التحول و قبول التربيه للانسان، الكمال و السعاده للانسان و طريقه النيل اليهما، و الجبر و التفويض .</p> <p>المفردات الاساسيه: الاخلاق العرفاني، الفضائل و الرذائل، التنسيق، العلاقات الاربع، الساحات الخمس، الاسس لمعرفة الله، الاسس لمعرفة الانسان.</p>

فهرست

فهرست اجمالی

مقدمات و کلیات..... ۱

فصل اول: اخلاق عرفانی عطار

بخش اول: مبانی اخلاق عرفانی عطار

مبانی خداشناختی اخلاق عرفانی عطار..... ۲۴

مبانی انسان‌شناختی اخلاق عرفانی عطار..... ۴۶

بخش دوم: نظام اخلاق عرفانی عطار

نظام‌مهندسازی اخلاق عرفانی عطار..... ۱۰۷

تحلیل نظام اخلاق عرفانی عطار..... ۲۰۴

فصل دوم: اخلاق عرفانی امام خمینی

بخش اول: مبانی اخلاق عرفانی امام

مبانی خداشناختی اخلاق عرفانی امام..... ۲۲۴

مبانی انسان‌شناختی اخلاق عرفانی امام خمینی..... ۲۴۱

بخش دوم: نظام اخلاق عرفانی امام خمینی

نظام‌مهندسازی اخلاق عرفانی امام..... ۲۷۶

تحلیل نظام اخلاق عرفانی امام..... ۳۵۸

فصل سوم: مقایسه اخلاق عرفانی عطار و امام خمینی..... ۳۶۸

فهرست تفصیلی

۱.....	مقدمات
۸.....	کلیات
	فصل اول: اخلاق عرفانی عطار
	بخش اول: مبانی اخلاق عرفانی عطار
۲۴.....	مبانی خداشناختی اخلاق عرفانی عطار
۲۴.....	مقدمه؛ ایضاح مفاهیم
۲۷.....	مبانی خداشناختی اخلاق عرفانی عطار؛ تصوّرات سه گانه از خدا
۲۷.....	۱. خدای فوق تشخیص و عدم تشخیص
۳۰.....	۲. خدای متشخص
۳۱.....	۱،۲. اوصاف نانسانوار
۳۳.....	۲،۲. اوصاف انسان وار
۳۶.....	۳. خدای نامتشخص
۳۹.....	نظریه خداشناسی عطار
۴۰.....	لوازم اخلاقی نظریه خداشناسی عطار
۴۴.....	وظیفه اخلاقی در برابر خدا؛ بندگی و ادب
۴۶.....	مبانی انسان شناختی اخلاق عرفانی عطار
۴۶.....	مقدمه؛ مبانی انسان شناختی اخلاق
۴۹.....	مبانی انسان شناختی اخلاق عرفانی عطار
۴۹.....	۱. حقیقت انسان و مراتب او
۵۱.....	۱،۱. ویژگی های مراتب انسان
۵۱.....	۱،۱،۱. سیر از کثرت به وحدت
۵۳.....	۲،۱،۱. اوصاف متضاد مراتب انسان
۵۹.....	۲. طبیعت اخلاقی و تربیت پذیری انسان
۶۲.....	۳. کمال و سعادت انسان
۶۲.....	۱،۳. کمال گرایی موجودات
۶۴.....	۲،۳. ارتباط انسان با خدا و غایت خلقت انسان
۶۵.....	۳،۳. خدا، ارزش غایی و مطلوب ذاتی انسان
۷۲.....	۴،۳. سعادت اخروی
۷۵.....	۵،۳. ذم دنیا طلبی
۷۶.....	۱،۵،۳. فنا پذیری و ناپایداری دنیا
۷۷.....	۲،۵،۳. حب دنیا مانع قرب الهی و سعادت اخروی

۶,۳	طریق تحصیل کمال و تقرّب الهی	۷۹
۱,۶,۳	مقدمات و شرایط سلوک	۸۰
الف	ملازمت علم و عمل	۸۰
ب	پابندی به شریعت	۸۱
ج	تبعیت از پیر	۸۳
۲,۶,۳	سیر انفسی تحصیل کمال و تقرّب الهی	۸۴
۳,۶,۳	پایان‌ناپذیری سلوک عرفانی	۸۹
۴,۶,۳	مراتب سالکان	۹۱
۴	جبر و اختیار	۹۲
۱,۴	قضاء و قدر الهی	۹۲
۲,۴	کشش و کوشش در سلوک	۹۴
۳,۴	لوازم اخلاقی قضاء و قدر الهی و جبرگرایی	۹۸

بخش دوم: نظام اخلاق عرفانی عطار

نظام‌مندسازی اخلاق عرفانی عطار	۱۰۷
۱. ارتباط انسان با خدا	۱۰۸
۱,۱. ساحت عقیدتی-معرفتی	۱۰۸
فضایل	
۱. ذکر	۱۰۸
۲. شکر	۱۰۹
۳. فنا	۱۱۰
۴. توحید	۱۱۵
رذیلت	
شرک	۱۱۷
۲,۱. ساحت احساسی و عاطفی	۱۱۹
فضایل	
۱. عشق	۱۱۹
۲. امید (رجا)	۱۲۲
۳. بیم (خوف)	۱۲۴
خوف و رجا	۱۲۶
۴. زهد	۱۲۸
۵. توکل	۱۳۲
۶. بلاپذیری	۱۳۴
۷. صبر	۱۳۸
۸. رضا	۱۴۰

۳,۱. ساحت ارادی..... ۱۴۳

فضایل

۱. طلب..... ۱۴۳

۲. اخلاص..... ۱۴۷

۳. توبه..... ۱۴۸

۴. تسلیم..... ۱۵۰

۲. ارتباط انسان با خود..... ۱۵۲

۱,۲. ساحت عقیدتی-معرفتی..... ۱۵۲

فضیلت

عزّت نفس..... ۱۵۲

رذایل

۱. خودبینی (انانیت)..... ۱۵۴

۲. غرور..... ۱۵۶

۲,۲. ساحت احساسی و عاطفی..... ۱۵۸

فضایل

۱. همت عالی..... ۱۵۸

۲. قناعت..... ۱۵۹

۳. استغناء از خلق..... ۱۶۲

۴. بی‌اعتنایی به ردّ و قبول خلق..... ۱۶۳

رذایل

۱. خوددوستی (حبّ ذات)..... ۱۶۴

۲. دون‌همتی..... ۱۶۵

۳. عجب..... ۱۶۶

۴. حرص..... ۱۶۷

۵. بخل..... ۱۷۰

۶. جاه‌طلبی..... ۱۷۰

۷. دل‌بستن به ردّ و قبول خلق بودن..... ۱۷۱

۳,۲. ساحت گفتار..... ۱۷۲

سکوت و خموشی..... ۱۷۲

۳. ارتباط انسان با انسان‌های دیگر..... ۱۷۶

۱,۳. ساحت عقیدتی..... ۱۷۶

فضایل

۱. یکسان‌نگری..... ۱۷۶

۲. انصاف..... ۱۷۷

۳. حرمت قائل شدن برای دیگران..... ۱۷۸

۴. تواضع..... ۱۷۹

۵. حسن ظنّ (خوش بینی) به دیگران..... ۱۸۱

رذیلت

کبر..... ۱۸۲

۲,۳. ساحت احساسی و عاطفی..... ۱۸۳

فضایل

۱. شفقت و رحمت..... ۱۸۳

۲. خیرخواهی..... ۱۸۴

۳. حلم..... ۱۸۶

۴. بخشایش..... ۱۸۸

رذیلت

حسادت..... ۱۸۹

۳,۳. ساحت ارادی..... ۱۹۱

ریا..... ۱۹۱

۴,۳. ساحت کردار..... ۱۹۳

فضایل

۱. سخاوت..... ۱۹۳

۲. عدالت..... ۱۹۵

رذیلت

ظلم..... ۱۹۷

۵,۳. ساحت گفتار..... ۱۹۹

۴. ارتباط انسان با حیوانات..... ۲۰۰

تحلیل نظام اخلاق عرفانی عطار..... ۲۰۴

۱. نظام مندی اخلاق عرفانی..... ۲۰۴

۱,۱. تحلیل نظام اخلاق عرفانی از حیث ساحات پنج گانه..... ۲۰۹

۲,۱. تحلیل نظام اخلاقی عرفانی از حیث روابط چهارگانه..... ۲۱۲

۲. سازگاری یا ناسازگاری فضایل یا رذایل اخلاقی..... ۲۱۳

۳. دوگانگی اخلاق عرفانی عطار..... ۲۱۵

۴. ماهیت مفاهیم و احکام اخلاقی..... ۲۲۰

فصل دوم: اخلاق عرفانی امام خمینی

بخش اول: مبانی اخلاق عرفانی امام

مبانی خداشناختی اخلاق عرفانی امام..... ۲۲۴

۱. نظریه خداشناسی امام؛ پانزده ایسم..... ۲۲۴

۲۲۶	۲. حضرات خمس و عوالم کلی
۲۲۷	۱,۲. حق در مقام فوق تجلی؛ مرتبه ذات یا هویت غیبیه احدی
۲۲۹	۲,۲. حق در مقام تجلی
۲۳۰	۱,۲,۲. احدیت
۲۳۲	۲,۲,۲. واحدیت
۲۳۳	۳,۲,۲. مشیت مطلقه و فیض منبسط
۲۳۸	۳. لوازم اخلاقی خدانشناسی امام
۲۴۱	مبانی انسان‌شناختی اخلاق عرفانی امام خمینی
۲۴۱	۱. حقیقت انسان و مراتب او
۲۴۲	۲. طبیعت اخلاقی انسان
۲۴۲	۱,۲. فطرت مخموره
۲۴۴	۲,۲. طبیعت حیوانیه و قوای نفس
۲۴۶	۳,۲. طبیعت اخلاقی خشتی
۲۴۸	۴,۲. اختلاف طبیعت اخلاقی
۲۴۹	۳. تغییر و تربیت‌پذیری انسان
۲۵۰	۴. کمال و سعادت انسان
۲۵۲	۱,۴. خدا؛ ارزش غایی و مطلوبیت ذاتی و فطری
۲۵۳	۲,۴. حب فطری به آخرت و تنفر فطری از دنیا
۲۵۵	۵. طریق تحصیل کمال و تقرّب الهی
۲۵۵	۱,۵. مقدمات سلوک
۲۵۵	۱,۱,۵. اهمیت علم و ملازمت آن با عمل
۲۵۷	۲,۱,۵. پابندی به شریعت
۲۵۹	۳,۱,۵. تهذیب نفس و ضرورت آن
۲۶۰	۴,۱,۵. مراتب طهارت
۲۶۲	۲,۵. ویژگی‌ها و مبادی سلوک
۲۶۳	۱,۲,۵. اسفار اربعه
۲۶۵	۶. جبر و اختیار
۲۶۵	۱,۶. نقد اختیارگرایی مطلق
۲۶۷	۲,۶. نقد جبرگرایی مطلق
۲۶۹	۳,۶. نظریه امر بین‌الامرین
۲۷۱	۴,۶. اختیار و قضاء و قدر الهی
	بخش دوم: نظام اخلاق عرفانی امام خمینی
۲۷۶	نظام‌مندسازی اخلاق عرفانی امام

۱. ارتباط انسان با خدا..... ۲۷۷

۱,۱. ساحت عقیدتی-معرفتی..... ۲۷۷

فضایل

۱. توحید..... ۲۷۷

۲. عبودیت..... ۲۷۹

۳. ذکر..... ۲۸۰

۴. فنا..... ۲۸۲

رذیلت

شرک..... ۲۸۳

۲,۱. ساحت احساسی و عاطفی..... ۲۸۴

فضایل

۱. ایمان..... ۲۸۴

۲. عشق..... ۲۸۶

۳. حضور قلب..... ۲۸۷

۴. رهبیت (خوف)..... ۲۸۹

۵. امید..... ۲۹۲

اعتدال یا موازنه خوف و رجا..... ۲۹۳

۶. زهد..... ۲۹۴

۷. شکر..... ۲۹۷

۸. توکل..... ۲۹۹

۹. صبر..... ۳۰۱

۱۰. رضا..... ۳۰۵

رذایل

۱. کفران نعمت..... ۳۰۸

۲. جرئت بر خدا..... ۳۰۹

۳. یأس (ناامیدی از رحمت خدا)..... ۳۱۰

۳,۱. ساحت ارادی..... ۳۱۲

فضایل

۱. اخلاص..... ۳۱۲

۲. عزم..... ۳۱۵

۳. توبه..... ۳۱۶

۴. تسلیم..... ۳۱۹

۲. ارتباط انسان با خود..... ۳۲۱

۱,۲. ساحت عقیدتی-معرفتی..... ۳۲۱

رذایل

۱. انانیت..... ۳۲۱
۲. غرور..... ۳۲۲
۲,۲. ساحت احساسی و عاطفی..... ۳۲۴

فضایل

۱. عفت..... ۳۲۴
۲. شجاعت..... ۳۲۵
۳. تَوَدَّه (ثبات و طمأنینه نفس)..... ۳۲۶
۴. حلم..... ۳۲۸

رذایل

۱. عجب..... ۳۲۹
۲. هتک..... ۳۳۱
۳. حرص..... ۳۳۲
۴. تسرع (شتابزدگی)..... ۳۳۴
۵. غضب..... ۳۳۴
۳,۲. ساحت گفتار..... ۳۳۶
صمت (سکوت)..... ۳۳۶

رذیلت

- هَدَّر (زیاده‌گویی یا بیهوده‌گویی)..... ۳۳۷
۳. ارتباط انسان با انسان‌های دیگر..... ۳۳۸
۱,۳. ساحت احساسی و عاطفی..... ۳۳۸

فضایل

۱. رأفت..... ۳۳۸
۲. تواضع..... ۳۳۹
۳. صفح (بخشایش)..... ۳۴۲

رذایل

۱. کبر..... ۳۴۳
۲. حسد..... ۳۴۵
۲,۳. ساحت ارادی..... ۳۴۸
۱. ریا..... ۳۴۹
۲. نفاق..... ۳۵۱
۳,۳. ساحت کردار..... ۳۵۲

فضیلت

- رفق و مدارا..... ۳۵۲
۴,۳. ساحت گفتار..... ۳۵۴

۳۵۴	عیب پوشی.....
۳۵۵	رذایل.....
۳۵۷	۴. ارتباط انسان با موجودات دیگر.....
۳۵۸	تحلیل نظام اخلاق عرفانی امام.....
۳۵۸	۱. نظام‌مندی اخلاق عرفانی.....
۳۶۰	۱،۱. تحلیل نظام اخلاق عرفانی از حیث ساحات پنج‌گانه.....
۳۶۳	۱،۲. تحلیل نظام اخلاقی عرفانی از حیث روابط چهارگانه.....
۳۶۴	۲. سازگاری یا ناسازگاری فضایل یا رذایل اخلاقی.....
۳۶۷	۳. ماهیت مفاهیم و احکام اخلاقی.....

فصل سوم: مقایسه اخلاق عرفانی عطار و امام خمینی

۳۶۹	۱. مقایسه مبانی خداشناختی اخلاق عرفانی عطار و امام.....
۳۷۴	۲. مقایسه مبانی انسان‌شناختی اخلاق عرفانی عطار و امام.....
۳۹۲	۳. مقایسه نظام فضایل و رذایل عطار و امام.....
۳۹۹	پی‌نوشت‌ها.....
۵۰۳	مأخذها.....

مقدمات

بیان مسأله

اخلاق عرفانی به‌عنوان یکی از اقسام اخلاق هنجاری، مشتمل بر مجموعه‌ای از توصیه‌ها است که این توصیه‌ها هم ناظر به افعال جوارحی و بیرونی و هم ناظر به افعال جوانحی و درونی است. اگر بدین توصیه‌ها که موضوع آن‌ها فضایل و رذایل است، به‌دقت نظر شود، مشاهده می‌شود تمامی آن‌ها ناظر به یکی از روابط چهارگانه انسان، یعنی رابطه انسان با خدا، رابطه انسان با خود، رابطه انسان با انسان‌های دیگر و رابطه انسان با موجودات دیگر و طبیعت است. اصولاً هر فعلی که انسان به‌صورت متعارف انجام می‌دهد ناظر به یکی از این روابط است. از طرف دیگر، تأمل در هر یک از توصیه‌ها نشان می‌دهد که علاوه بر تنوع در متعلق رابطه، فاعل فعل اخلاقی نیز از حیث ساحات مختلف وجودی یا منش و شخصیتش تنوع پیدا می‌کند. ساحات مختلف وجود انسان را استقرائاً می‌توان به پنج ساحت عقیدتی-معرفتی، احساسی و عاطفی، ارادی (سه ساحت درونی) و گفتاری و کرداری (دو ساحت بیرونی) تقسیم کرد و انسان در هر لحظه در حال انجام دادن فعلی است که به یکی از این ساحات مربوط است. هیچ‌یک از توصیه‌ها نیست که ناظر به یکی از این ساحات وجود انسان نباشد. از آنجایی که هر یک از توصیه‌ها از حیث متعلق رابطه به یکی از روابط چهارگانه و از حیث طرف ارتباط یا فاعل به یکی از ساحات پنج‌گانه مربوط است، برای مجموعه توصیه‌ها بیست حالت را می‌توان مفروض گرفت و هیچ توصیه‌ای نیست که در ذیل یکی از آنها نگنجد.

اگر مجموعه توصیه‌های اخلاق عرفانی را در ذیل هر یک از این اقسام بیست‌گانه طبقه‌بندی کنیم، می‌توان یک نظام برای اخلاق عرفانی عرضه کرد و براساس آن فهمید که از حیث متعلق رابطه، توصیه‌های اخلاقی بیشتر بر کدام رابطه از روابط چهارگانه تأکید دارد و از حیث ساحات مختلف، این توصیه‌ها ناظر به کدام ساحت از ساحات وجودی انسان است. هم‌چنین، می‌توان فهمید که در میان روابط و ساحات مختلف کدام رابطه و ساحت بر روابط و ساحات دیگر تقدم دارد و در نتیجه می‌توان پی برد که بنیادی‌ترین فضیلت و بنیادی‌ترین رذیلت در اخلاق عرفانی چیست. بدین ترتیب، اخلاق عرفانی نظام‌مند می‌شود.

طرح فوق را می‌توان برای نظام‌مندسازی اخلاق عرفانی هر عارفی به‌کار برد و در این رساله سعی بر این است که این طرح برای نظام‌مندسازی اخلاق عرفانی عرفایی استعمال شود که اولاً یکی از عرفای معاصر و دیگری از عرفای سده‌های پیشین باشد؛ ثانیاً یکی جزء جریان سنی مذهب عرفان و دیگری جزء جریان شیعی عرفان باشد؛ ثالثاً یکی از برجستگان حوزه عرفان نظری و دیگری از برجستگان حوزه عرفان عملی باشد؛ رابعاً یکی تعالیمش را بیشتر به‌صورت منثور و دیگری به‌صورت

منظوم عرضه کرده باشد؛ و خامسا درباره نظام اخلاق عرفانی آنها در مقایسه با عرفای دیگر پژوهش کمتری انجام گرفته باشد. برای این منظور نظام اخلاقی دو شخصیت برجسته عرفانی عطار نیشابوری و امام خمینی (ره) را موضوع پژوهش قرار دادیم. عطار را بیشتر چهره‌ای از عرفای سنی مذهب سده‌های پیشین می‌شناسند که به حوزه عرفان عملی تعلق دارد و به‌جز تذکرة‌الاولیاء سایر آثار او به‌صورت منظوم است. امام هم از عرفای شیعی معاصر بوده و گرچه به مباحث عرفان عملی به‌ویژه در شرح چهل حدیث و شرح حدیث جنود عقل و جهل هم پرداخته است، می‌توان وی را از چهره‌های برجسته عرفان نظری دانست؛ هم‌چنین به‌جز دیوان اشعارش سایر آثار او به‌صورت مثنوی است. علاوه بر این مطالعات نشان می‌دهد در پژوهش‌هایی که درباره عطار و امام صورت گرفته یا اصلا به نظام اخلاق عرفانی آنها اشاره‌ای نشده یا به‌صورت پراکنده از آن بحث شده است. عطار از عرفای تأثیرگذار بر جریان عرفانی در دوره خویش و بعد از خود بوده است، چنان‌که از تأثیر او بر عارف بزرگ و نام‌دار مولانا سخن می‌رود و امام نیز شخصیتی است که بر نقش او در توسعه مباحث عرفان شیعی در دوران معاصر تأکید می‌شود. علاوه بر این، هر دو از عرفایی هستند که نسبت به مسائل اجتماعی زمان خود توجه داشته‌اند.

ضرورت و اهمیت پژوهش

تخلّقی به اخلاق عرفانی را از شروط ضروری وصول به غایت عرفان یعنی قرب الهی دانسته‌اند. چنین اخلاقی در عرفان عملی یا سیر و سلوک و مجاهدت و تهذیب نفس تحقّق پیدا می‌کند که در طی آن هم باید درون انسان آراسته به فضایل و پیراسته از رذایل شود و هم در بیرون افعال درست و بایسته از او صادر شود و هم افعال نادرست و نبایسته از او صادر نشود، البته، افعال ظاهری درواقع ظهور فضایل یا رذایل باطنی هستند. به این دلیل عرفا در آثار خود بدان فضایل و افعال بایسته توصیه کرده و از آن رذایل و افعال نبایسته تحذیر می‌کنند. از آنجایی که این توصیه‌ها و تحذیرها هم از حیث روابط و هم از حیث ساحات وجودی انسان تنوع پیدا می‌کند، اگر کسی بخواهد بر اساس اخلاق عرفانی زندگی کند ضروری است بداند آیا میان این توصیه‌ها و تحذیرهای هیچ ارتباط طولی و علی یا تقدّم و تأخّری وجود دارد یا آنها مستقل از یکدیگر و در عرض هم هستند؟ اگر مستقل از یکدیگر باشند، وی می‌تواند هر یک را به‌طور جداگانه در خود تحقّق بخشد ولی اگر آنها مستقل از یکدیگر نبوده و رابطه تقدّم و تأخّری با هم داشته باشند، به‌گونه‌ای که نتوان فضیلتی را قبل از آراسته شدن به فضیلت دیگری، کسب کرد یا رذیلتی را پیش از پیراسته شدن از رذیلت دیگری از خود دفع کرد، ابتدا باید دانست چه ارتباطی میان توصیه‌ها و تحذیرهای اخلاقی از حیث روابط و از حیث ساحات وجود دارد؟ توصیه‌های ناظر به کدام رابطه و کدام ساحت اهمیت بیشتری داشته و بر روابط و

ساحات دیگر تقدّم دارند؟ از این رو، ضروری است توصیه‌ها و تحذیرهای اخلاقی را در عرفان عطار و امام بر اساس الگوی بیان شده نظام‌مند کرد و به روابط میانشان پی برد تا تعلیم و تربیت بر طبق اخلاق عرفانی مفید واقع شود.

سوالات پژوهش

سوال اصلی

مهم‌ترین وجوه شباهت و اختلاف اخلاق عرفانی عطار و امام از حیث نظام‌مندی و ارتباط میان روابط چهارگانه و ساحات پنج‌گانه چیست و هر یک بنیادی‌ترین فضیلت و رذیلت را چه می‌دانند؟

سوالات فرعی

۱. با توجه به مبانی خداشناختی عطار و امام با چه تصویری از خدا امکان رابطه اخلاقی با او وجود دارد؟

۲. طبیعت اخلاقی اولیه انسان از نظر عطار و امام چیست؟

۳. دیدگاه عطار و امام درباره مجبور یا مختار بودن انسان چیست؟

مبانی نظری

۱. ساحات وجودی انسان عبارتند از سه ساحت درونی عقیدتی - معرفتی، احساسی و عاطفی، ارادی و دو ساحت بیرونی گفتار و کردار.

۲. چهار نوع رابطه در ارتباطات انسان تصورپذیر است: رابطه انسان با خدا، انسان با خود، انسان با انسان‌های دیگر و انسان با موجودات غیرانسانی و طبیعت.

۳. دو نوع ارتباط میان فضایل و رذایل اخلاقی ممکن است: ارتباط طولی و ارتباط عرضی.

فرضیه‌ها

فرضیه‌های اصلی

۱. اخلاق عرفانی عطار و امام اخلاقی نظام‌مند است و میان روابط چهارگانه و ساحات پنج‌گانه و به‌طور کلی بین فضایل و رذایل رابطه علی یا تقدّم و تأخّر وجود دارد.

۲. در نظام اخلاق عرفانی عطار و امام از حیث روابط چهارگانه در میان فضایل تقدّم با رابطه انسان با خداست، اما در میان رذایل در نظام اخلاق عرفانی عطار تقدّم با رابطه انسان با خود و در نظام اخلاق عرفانی امام تقدّم با رابطه انسان با خداست. از حیث ساحات پنج‌گانه در هر دو نظام اخلاقی